

GLOBALIZACIJA UTOPIJ ALI DISTOPIJ?**

Povzetek. Besedilo se v prvem delu kritično odziva na še vedno prevladujočo vero v samodejni linearni globalni »napredek«. Kljub mnogim dramatičnim primerom se zdi, da problem nevzdržnega upravljanja sodobnih hiperkompleksnih družb še ni dojet. Zaradi tega je bolj kot karkoli drugega težko skonstruirati prepričljive alternative obstoječemu netrajnostnemu, samodestruktivnemu družbenemu sistemu. Zaradi vse večje kompleksnosti družb nastopajo težave že pri opredelitvi in hierarhizaciji vprašanj. Prav zaradi teh zagat se globalno uveljavlja neoliberalno poenostavljena strategija, ki tudi selekcijo in hierarhizacijo temeljnih razvojnih vprašanj prepušča trgu. V nadaljevanju besedilo obravnava slovenske krizne razmere, ki so simptomatičen primer ustvarjalne nemoči in zablod ideologije »konca zgodovine«. V ozadju je nedokončana oz. polovična modernizacija kot temeljni strukturni dejavnik, ki motivira poenostavljeno naivno razumevanje regionalnih in globalnih integracijskih procesov na Slovenskem. V sklepnem delu besedilo poskuša utemeljiti smiselnost utopičnega razmišljanja, vendar ne v obliki konkretnih družbenih konstrukcij, ki jim neizbežno sledi deziluzija, pač pa kot metode presojanja alternativ, ki ohranjajo »horizont upanja«. Ta ideja logično sledi ugotovitvi, da ključni problem dejansko niso razsežnosti krize, pač pa predvsem primanjkljaj prepričljivih idej o tem, kako ustvariti nekaj res novega, drugačnega.

Ključni pojmi: kriza, globalizacija, neoliberalizem, utopija

Uvod

»Ukradli ste nam prihodnost« in »ukradli ste nam državo« sta morda najodmevnejši, če že ne najtežji (ob)tožbi, ki smo ju spomladi 2013 slišali tudi na protestih v Sloveniji. Sporočilo je retorično močno, lahko ga razumemo

* Dr. Drago Kos, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

metaforično, pa tudi dobessedno, kot konkretno lopovščino, kot odvzem nečesa, kar neodtujljivo pripada ljudstvu, še posebej mlajšemu delu ljudstva. Zmotna je samo morebitna interpretacija, da se je kriminalno dejanje zgodilo čez noč. Dejansko gre za dolgotrajen proces neoliberalnega »odtujevanja« države oz. državnih institucij, kar je seveda prav posebej zanimivo oz. paradoksalno v državah, ki so nastale šele pred kratkim, v obdobju, ko so nekateri korporacijski velekonglomerati bistveno močnejši kot mnoge »nove« in celo nekatere »stare« države. Te nadnacionalne korporacije so tudi zaradi svojega ciljno instrumentalnega ustroja lahko učinkovitejše kot »odtujene«¹ države, ki vse težje sočasno dosegajo standarde demokratičnosti in učinkovitosti.² Teoretske, pa tudi empirične raziskave sicer že desetletja ponujajo tezo o strmo padajoči legitimnosti tega središčnega družbenega sistema (Habermas, 1975). »Odtujenost« oz. nelegitimnost sicer formalno ni enaka kraji, posledice za delovanje družbe pa so podobne. Predvsem pa »odtujenost« državnih institucij neposredno prispeva h krepitvi neoliberalne protržne ideologije. Vtis, da se je ta kraja zgodila prav zdaj, je sicer posledica intenzivnosti globalizacijskih procesov in prešibke refleksivnosti, še zlasti šibke sposobnosti napovedovanja neprijetne prihodnosti. Tezo o (pre)visoki kompleksnosti globalizacijskih dogajanj, ki presega zmožnosti refleksije, Mlinar (2012: 6) slikovito ponazori z metaforo o slepcu, ki tipaje prepozna slona. Kot bom poskušal nakazati v tem besedilu, je morda problem slonovske globalizacije še večji. Obstaja mnogo očitnih primerov, ko tudi čutno in umsko morda nadpovprečno sposobni ljudje ne prepoznajo vseh razsežnosti tega gigantskega procesa. Razlog je že pred mnogimi leti nakazal Orwell: »Ljudje lahko predvidijo prihodnost, le če se ujema z njihovimi željami, celo najvidnejša dejstva pa ostanejo spregledana, če niso dobrodošla« (Orwell, 2013: 24).

Še večji problem kot kraja in/ali odtujitev države pa je nedvomno teza o »kraji prihodnosti«, ki se je zgodila predvsem mladim. To je pravzaprav regresivna, pesimistična varianta Fukuyamove razglasitve »konca zgodovine«. S tem domnevnim zaključkom večtisočletnega procesa gresta logično v zgodovino tudi upanje in vera, pri nekaterih pa tudi prepričanje o mogoči pravičnejši, če že ne kar idealni družbi. In prav zaradi tega splahnelega pričakovanja je aktualna kriza še toliko težja. Razočaranje krepi spoznanje, da so tudi redke nove ideje hitro prepoznane kot bolj ali manj iztrošena reciklaža starih. Absurdno, že prav farsično je, kako so npr. »mladoekonomisti« kot novost prodajali »stare ideje«, pravzaprav »stara jajca« oz. klopotce. Preseneča tudi neverjetna samopodoba finančnih »strokovnjakov«. Takoj po

¹ Odtujitev je v slovenščini zanimiv eufemizem za krajo.

² O tem je že leta 1997 tudi v Sloveniji izšlo zelo informativno besedilo H.-P. Martina in H. Schumann.

tem, ko so spregledali milijardne izgube, ko so torej iz neposredne bližine spregledali slona, ponujajo do decimalke »natančne napovedi« o prihodnjih finančnih gibanjih.³

Na žalost pa kreativna iztrošenost in ne prav inteligentno ponavljanje starih manier nista značilnost zgolj »vernih« neoliberalcev. Celo »vrhunske« strokovne ekonomske avtoritete niso izjeme. »Še pred nekaj leti so ekonomisti, ki so govorili o racionalnosti, učinkovitosti trgov in njihovi sposobnosti popravljanja lastnih napak dobivali Nobelove nagrade. Drugi, ki se z njimi sicer niso strinjali, pa so bili prepričani, da lahko države z ustreznimi ukrepi premagajo vse omejitve rasti, na katere utegne naleteti kapitalizem« (Mattick, 2011: 7). V besedilu z zgovornim naslovom »Vse po starem« Mattick prepričljivo pokaže ustvarjalno zagato konvencionalnih ekonomistov. Ti velikansko katastrofo finančnega sektorja v letu 2008 in kasneje pojasnjujejo zgolj s psihološkimi značilnostmi, tj. s pohlepom neodgovornih direktorjev in »tehničnimi« napakami, ki so se zgodile z deregulacijo finančnih trgov (n. d.: 8). To jasno kaže, da »ne ekonomisti ne poslovneži ne premorejo pravilnega teoretskega razumevanja kapitalizma« (n. d.: 97). Tako npr. nobelovec Paul Krugman, ki velja za velikega kritika fantazij o samodejni stabilnosti finančnega biznisa, kot »zdravilo« omenja zgolj reformo (!) sicer perverzno visokih menedžerskih nagrad (n. d.: 12). Po Mattickovem mnenju je do edinega smiselne sklepa prišel James K. Galbraith, ko je ugotovil, »da je nesmiselno nadaljevati razpravo, ki se vrti okrog konvencionalne ekonomske vede« (Mattick, 2011: 9). Vendar je to navkljub vsej prepričljivi evidenci še vedno precej osamljeno spoznanje. Tudi v krizno dodobra pretreseni Sloveniji so še nedavno, razen izjemoma,⁴ še vedno prevladovali komentatorji, ki so se očitno zgledovali po baronu Munchausnu, znanem tudi po tem, da je samega sebe za lase povlekel iz luknje, v katero je padel. Skratka, po Matticku ni presenečenje, da so profesionalne strokovne napovedi tako klavrne, pač pa je nenavadno, da so mnogi presenečeni, ker so zgrešene napovedi konvencionalnih ekonomistov povzročile tolikšen šok (n. d.: 24).

Kriza svetovnega sistema, se pravi vse bolj globalne kapitalistične ekonomije in liberaliziranih nacionalnih držav, ima seveda strukturne vzroke.

³ ANSA, spletni vir 1.

⁴ Poleg objav F. Drenovca (2013) naj omenimo »samokritična« besedila o zagatah sodobne »ekonomske znanosti« nekoč morda najbolj glasnega »mladoekonomista« J. P. Damjana, ki jih objavlja v *Sobotna prilogi Dela* (2014a, 2014b). V ta sklop sodijo tudi dolgoletni komentariji o »racionalnosti« postsocialističnih ekonomskih »teorij« J. Mencingerja. Omenimo naj še analizo F. Štiblarja, ki pa si pri pojasnjevanju vloge ekonomistov neprepričljivo pomaga z znanim kavljem 22: »Tisti, ki vedo, o tem naj ne bi smeli govoriti, tisti, ki pa govorijo, ne poznajo pravih vzrokov krize« (Štiblar, 2008: 31). Pravo interpretacijsko evforijo globalnih razsežnosti pa je povzročila knjiga francoskega ekonomista Thomasa Pikettyja »Kapital v 21. Stoletju«, ki je v originalu izšla 2013, v Angleščini pa letos. Odziv na to knjigo sam po sebi dokazuje, kako zelo potrebna je nova ekonomska paradigma.

Skrbi vzbuja, da smo se skoraj prenehali spraševati o spolzkih podlagah in nekonsistentnih predpostavkah svetovnega kapitalističnega sistema, čeprav plahni vera v ključne mehanizme njegovega funkcioniranja. Še huje, mišljenje alternativ se pogosto cinično zavrača kot stvar premaknjenih sanjačev, ostarelih nostalgikov ali pa neizkušenih mladcev, ki nimajo stika z neulovljivo, fluidno realnostjo. Čeprav je sedanjost problematično nejasna, še vedno prevladuje vera v samodejni linearni globalni razvoj oz. napredek. Kljub mnogim zelo dramatičnim primerom se zdi, da problem nekompetentnega in nevzdržnega upravljanja sodobnih hiperkompleksnih družb v resnici sploh še ni dojet.

Pričakovali bi, da bo aktualna ekonomska, socialna, politična kriza spodbudila nastajanje novih utopijskih predstav in projekcij o možnih boljših svetovih. Podlago za to najdemo pri mnogih avtorjih, ki se oz. so se ukvarjali z emancipatoričnim potencialom utopij. Bloch, Adorno, Moltman, Wallerstein, Cirian in dr. so nedvoumno izpostavili, da je utopijsko razmišljanje ena temeljnih človeških značilnosti in celo potreb, ki se aktivira zlasti v kriznih časih in včasih celo presega ideološke ločnice. Dramatična značilnost aktualne krize je očitno tudi to, da so v globoki ustvarjalni krizi tudi alternativci, ki naj bi se, tako Wallerstein (1999), resno ukvarjali z utopistikami kot presojami in vajami v uresničljivosti alternativnih zgodovinskih sistemov.⁵ Za razliko od včasih celo nevarnih romantično-emocionalnih utopij Wallerstein opredeljuje utopistike kot kritično analitično metodo, ki naj pomaga »substantivni racionalnosti«, da bo ponovno prepričljiva in zato tudi učinkovitejša od iztrošene in samoblokirajoče instrumentalne systemske racionalnosti. Wallerstein sicer previdno izpostavi tudi, da se ne zavzema za utopije, ki »imajo religiozne funkcije in so včasih mehanizmi politične mobilizacije«, obenem pa so prav zato pogosto »gojišča iluzij in neogibno tudi razočaranj« (Wallerstein, 1999: 7–8). Nasprotno, utopistike so spoznavna metoda, zastavljena kot resna ocena zgodovinskih možnosti, nekakšna »vaja v substancivno racionalni presoji o možnostih alternativnih zgodovinskih sistemov«. Z drugimi besedami, gre za intenzivno, teoretsko-analitsko poglobljeno iskanje alternativ, izhoda iz krize, ki je sicer programirano stanje družb »visoke moderne«. Tem družbam nekateri pravijo tudi postmoderne fluidne družbe, v katerih družbene institucije izgubljajo trdno in jasno identiteto. Pretočnost in dinamična fleksibilnost se zdita sicer obetavni kvaliteti v primerjavi z birokratsko okostenelo rutino, vendar pa obenem omejujeta možnosti usmerjanja. Paraliza je tolikšna, da je velikokrat težko celo zastaviti prava vprašanja, kaj šele poiskati odgovore nanje (Offe, 1987).

⁵ Utopistika je »trezno, racionalno in realistično ovrednotenje človeških družbenih sistemov, njihovih omejitev in področij, ki so odprta za človeško ustvarjalnost« (Wallerstein, 1999: 7–8).

Po nekaj letih finančne, gospodarske, politične oz. socialne krize bolj kot samo stanje skrbi, da je odpovedala celo ljudska fantazija. Ta kreativnostni fiasko je morda največji uspeh neoliberalne ideologije. Bourdieuevsko rečeno, živimo v obdobju deziluzij, ko je bolj kot karkoli drugega težko konstruirati prepričljive, tj. legitimne alternative obstoječemu netrajnostnemu, samodestruktivnemu družbenemu sistemu. Zadeve so zelo resne, kajti očitno kljub kritiki in diskreditaciji še vedno prevladuje utopija dokončane zgodovine, ki se praktično uresničuje kot potrošniška utopija. Vpliv tega ideološkega sistema je tolikšen, da si celo najprodornejši misleci »niti v domišljiji ne znajo več predstavljati realno uresničljivih alternativ globalnemu kapitalizmu« (Žižek, 2013: 27). Ta blokada alternativnega razmišljanja je najbolj očitna v situaciji, ko reševanje krize (finančnega) kapitalizma poteka znotraj sistema in z ukrepi, ki so jo dejansko povzročili. Kot se indikativno arogantno izražajo nekateri ekonomisti: kriza je nastopila zaradi premalo trga in preveč države, zato je rešitev v razširjanju neoliberalnih instrumentov, tj. v razvijanju in širjenju finančne kulture in demokracije (Shiller, 2008; Lončarski in Berk Skok, 2009). Kultura in demokracija v bankah naj bi torej omejili pohlep in brezobzirnost bankirjev. »Postmoderna interpretacija« res prenese vse, tudi očitno pomanjkanje samokontrole in samorefleksije. Zato niti ne čudi, da pozicijo »vrhunskih« ustvarjalcev zavzemajo marketinški »kreativci« pa »piarovski« blogerji in posiljeno duhoviti »tviteraši«. Tržno usmerjena kreativna industrija, ki vse bolj zavzema družbeni prostor, tudi najbolj intimistično področje medosebnih odnosov, dokaj eksplicitno in odkrito nakazuje varianto prihodnosti, sicer tudi že znano iz nekaterih klasičnih negativnih utopij.

Glede na akutni primanjkljaj uresničljivih novih idej o prihodnji vzdržni ali trajnostni družbi, se nekateri zavzemajo za retrosmer iskanja, tj. vrnitev na začetek premišljevanj o možnih alternativah (Žižek, 2013). Še prej pa je treba sploh ponovno ustvariti razmere, tj. restavrirati družbene prostore, kjer bo mogoče resno, teoretsko osredotočeno razmišljati o novih, drugačnih družbenih stanjih oz. procesih. Kakšni in kje naj bi bili ti prostori, ostaja nepojasnjeno. Očitno je le, da univerzitetni prostor nima (več) te vloge. V tem okviru je posebej zaskrbljujoča »bolonjska smer razvoja« univerze, zlasti družboslovnih oddelkov, kjer je vse manj prostora, sredstev in časa namenjeno teoretskemu preigravanju raznovrstnih razvojnih scenarijev, univerza pa vse bolj postaja nekakšen servis tržnega gospodarstva, kjer so glavni guruji že omenjeni marketinški »kreativci«. Univerza je postala okorna in obenem pokorna večnamenska servisna institucija, katere ključni cilj je uga-jati »blagajnikom« (Fuller in Collier, 2004: xiii). Kot piše Močnik, ko komentira Freitag: »Splošni zaton univerze v Evropi najbolje ponazarja bolonjska reforma. Njen očitni paradoks je v temle: medtem ko je uradna ideologija EU »na znanju temelječa družba, medtem ko nekateri teoretiki govorijo o

kognitivnem kapitalizmu – pa evropska bolonjska reforma na univerzo vpe-
 ljuje množično standardizirano proizvodnjo fordističnega tipa« (Močnik,
 2010: 318–319). Menedžerji znanstvene politike govorijo sicer o »družbi
 znanja«, v mislih pa imajo industrijsko »produkcijo znanja«, ki ji vrednost
 določa trg. »V tem smislu univerze postajajo »menedžersko« vodena »podje-
 tja«, ki si prizadevajo za učinkovitost in nenehno prilagajanje družbenemu
 in ekonomskemu povpraševanju« (Freitag, 2010: 30). Univerze tako vse
 bolj postajajo produkcijske enote, ki delujejo po industrijskih tehnoloških
 in ekonomskih principih. Proizvajajo le, kar se zdi, da ima neposredno upo-
 rabno vrednost in bo mogoče prodati na trgu. *Déjà vu* za vse, ki se še spo-
 mnimo jugoslovanskega eksperimenta z usmerjenim izobraževanjem. Žalo-
 stna usoda univerz je sicer zgolj ena od variant neoliberalnega napada na
 »državo blaginje«, vendar pa je nadpovprečno dramatična prav zaradi tega,
 ker se z njenim »brodolomom« (Freitag, 2010) še hitreje krči prostor iskanja
 in preverjanja alternativnih družbenih modelov.⁶ Komplementarno s tem
 se na presenečenje mnogih razsvetljenskih racionalistov odpira prostor za
 postrazsvetljenske interpretacijske paradigme (Campbell, 2008).

Zavzemanje za »infrastrukturne« razmere, ki bodo omogočile iskanje
 alternativ, je dejansko zelo podobno Wallersteinovi ideji, da je treba ustva-
 riti odprte razpravljalne prostore, kjer bo mogoče misliti in ustvarjati nove
 utopije. Tako kot Wallerstein tudi Žižek previdno svari pred »napačnimi«
 utopijami: »Obstajata dve napačni predstavi utopije. Prva je stara predstava
 o idealni družbi, za katero vemo, da se ne bo nikoli uresničila. Druga je kapi-
 talistična (potrošniška) utopija v pomenu vedno novih, perverznih želja, ki
 si jih ne samo želimo, ampak smo (pri)siljeni v njihovo uresničevanje. Prava
 utopija nastane v razmerah, ki so znotraj koordinat možnega tako povsem
 brezupne, da si je iz čisto preživetvene nuje treba izmisliti nov prostor. Uto-
 pija ni preprosta nova domišljajska predstava, utopija zadeva najbolj nujno
 notranjo prisilo, nujno si jo je predstavljati kot izhod iz obstoječih zagat.
 Takšno utopijo potrebujemo danes« (Žižek v Mcmillan, 2014: 14)⁷. Vrnitev
 na začetek je smisel in racionalen, ker revolucionarni proces ni linearno
 postopno gibanje, »temveč gibanje novega in novega ponavljanja začetka«,
 zato je »vse treba znova premisliti, začenši z ničelne točke« (Žižek, 2011: 84).
 Seveda tudi s to retrostrategijo napredek ni samoumeven, kajti »poskusiti
 znova« predpostavlja tveganje, da nam »spodleteti znova«, motivira pa naj
 nas upanje, da nam bo morda tokrat »spodletelo bolje« (Žižek, prav tam)
 in se nam morda ne bo treba vedno znova vrniti prav na isti začetek. To je
 sicer Badioujeva, pravzaprav Leninova ideja, s katero je iskal izhod, ko se

⁶ Prodorna analiza tega brodoloma je pod naslovom »Kaj po univerzi« izšla pri Založbi *cf (2013), vendar tudi v tem besedilu, umanjka prav odgovor na naslovno vprašanje.

⁷ Mcmillan tu navaja Žižkovo izjavo iz dokumentarnega filma Žižek (Astra Taylor, 2005).

je kmalu po prevzemu oblasti sovjetski režim ekonomsko povsem zaplezel (Park, 2013: 78–79). Vendar je tudi metafora o zaplezanju in vrnitvi na začetek zavajajoča in predvsem neizvedljiva. Plezalec v steni se morda res lahko vrne na začetek vzpona, vrnitev na začetek nekega dolgotrajnega in kompleksnega družbenega dogajanja pa praktično ni mogoča. Začetno stanje, ki sproži nek proces, evolucijo ali revolucijo, je enkratna, nepovratna zgodovina, ki je ni mogoče reciklirati.

Ideje o vračanju na izhodišče je sicer mogoče najti tudi pri avtorjih, ki jih ne moremo uvrstiti med radikalne levičarje. Ti so pri tem celo konkretnje, ko ocenjujejo, da imajo integrativne interdisciplinarne znanstveno-tehnološke študije (*Science and Technology studies*) prenovitveni potencial, ki bo omogočil »pomiritev« tradicionalnega nasprotja med družboslovjem in naravoslovjem (Fuller in Collier, 2004). V teh napovedih gre za ambiciozen, celo utopičen cilj poenotenja naravoslovja, tehnike in družboslovja. To pa samodejno obudi zelo kritične odzive zlasti tehnofobnih družboslovcev in humanistov, ki ne prenesejo zamisli o tehnološko določeni prihodnosti, kjer naj bi tehnologija imela odločilno vlogo pri urejanju družbe.

Očitno so torej problemi, ki jih moramo šele opredeliti, tj. hierarhizirati in kalibrirati na presenečenje »fukuyamistov«, še vedno neverjetno dramatični. Zato je res znamenje slepote, če že ne dekadence, da moderne družbe tako veliko časa in energije porabijo za vzdrževanje očitno netrajnostnih sistemov. Zaradi tega zmanjkuje energije za reševanje osrednjih eksistencialnih ter najpomembnejših starih ekonomsko-socialnih in novih okoljskih problemov. Kljub nakopičenemu znanju in nedavno še nepredstavljeni tehnološki informacijski podpori je ena večjih težav še vedno razločevanje med formalno-sistemskimi in vsebinskimi problemi. Zaradi tega se širi reifikacijski sindrom, ki ustvarja situacije, ko birokratsko usklajevanje, koordiniranje, usmerjanje in nadzor »kolonizirajo« velik del problemskega spektra in porabijo (pre)velik del razpoložljive energije. Tako se namesto teoretsko domišljenih in družbeno legitimiziranih strukturnih posegov v »sistem proizvodnje in razdeljevanja dobrin in storitev« (Mattick, 2011: 130) večina energije porabi za vzdrževanje sistemov, ki permanentno generirajo krizo.

Problem torej ni samo prevlada poenostavljene in prav zato nevarne neoliberalne tržne iluzije, pač pa tudi neučinkovitost, potratnost in neživljenjskost birokratskega usmerjanja oz. upravljanja družb. Ponovimo: zaradi kompleksnosti družb nastopajo težave že pri opredelitvi in hierarhizaciji vprašanj in prav zaradi tega se je globalno uveljavila neoliberalna strategija, ki to selekcijo in hierarhizacijo prepušča trgu. Kriza pa je seveda brutalno neposredno pokazala iluzoričnost oz. ideološkost te strategije. Kljub temu neoliberalna ideologija svobodnega trga še vedno prevladuje, ker obeta neskončno podaljševanje potrošniške utopije in na ta način pridobiva oz. ohranja na svoji strani srednji sloj. S tega vidika so ugotovitve o aktualni

krizi, ki povzroča krčenje srednjega sloja, pomembne, ker se na ta način zmanjšuje populacija, ki neposredno vzdržuje neoliberalno tržno potrošniško utopijo (Collado, 2010). Kot je že bilo ugotovljeno: »Dokler množično deluje materialistična potrošniška utopija, so druge, socialne, 'kozmično' univerzalne, na višji stopnji zavesti utemeljene nepraktične, neaplikativne« (Cioran, 1996: 104). S tem seveda še zdaleč nismo izčrpali vseh teoretskih in empirično-zgodovinskih razlogov, zaradi katerih pravzaprav ne preseneča, da navkljub dramatičnosti finančne, gospodarske, politične oz. kar družbene krize nimamo niti zasnov, kaj šele izdelanih alternativ. Prav zato so javne razprave, v katerih razni »neostrokovnjaki« vedno znova ponujajo pot »naprej v preteklost«, zelo nekredibilne.

Utopije na Slovenskem

Razmere v »posttranzicijski« evropski Sloveniji so v tem pogledu žalostno simptomatične. Tako naši »levi« kot »desni« ravnaajo, kot da je zgodovina res že pri koncu, kot da so bili z vstopom v EU vsi ključni problemi rešeni. Tisočletne sanje so se uresničile, preostane nam le še »fino« uglaševanje. Pozornost in energija sta zato že od nastanka države usmerjena predvsem ali zgolj v kopiranje oz. presajanje in prevajanje že izdelanih EU-mehanizmov. Ves ta ogromni »prevajalski posel« temelji na predpostavki, da so rešitve znane, da gre samo še za to, da jih morda nekoliko prilagodimo našim posebnostim. In čeprav je velikokrat namesto ponovnega izumljanja kolesa res najbolj smiselno prekopirati dobro idejo, je na osnovi dosedanjih, ne prav obetavnih izkušenj še nujneje močno okrepiti tudi vsestranske (celostne) vsebinske presoje (ne)ustreznosti ključnih evropskih in globalnih modalitet. Kar je pri nas očitno umanjalo, je permanentna globinska substancialna presoja vzdržnosti, učinkovitosti, legitimnosti »copy paste« evropskih rešitev.⁸

V kontekstu uresničitve »tisočletnega sna« državne osamosvojitve in sočasne umestitve v institucionalni okvir EU je pri nas individualna in institucionalna refleksivnost skoraj povsem odpovedala. Mogoče je bilo in je še slišati tradicionalna svarila zaradi erozije nacionalne identitete in občasno celo prostorske integritete. To skepto sicer pretežno zasledimo pri desni polovici političnega spektra, napaja pa se iz tradicionalne domačijske »endogamije« in se občasno kaže kot groba ksenofobija.⁹ To skrb motivira predvsem

⁸ »Gre torej za to, da lahko večjo samostojnost /.../ dosegamo ob večji povezanosti. Pri tem pa je dejansko odprt določen maneverski prostor, ki omogoča uveljavitev bolj selektivnega (poud. D. K.) povezovanja na podlagi lastnih kriterijev, kar lahko nadomešča popolnoma odprto sprejemanje naključnih impulzov (ali pa tistih, ki so zasnovani na interesih drugih partnerjev) iz širšega prostora« (Mlinar, 2012: 100).

⁹ Morda najboljša potrditev tega je problem izbrisanih prebivalcev Slovenije (Lipovec-Čebren in Zorn, 2011). Podoben pa je tudi nauk dolgoletnega prizadevanja za gradnjo džamije v Ljubljani. Več o tem Kos (2013, 2012).

v preteklost usmerjen nostalgичni utopizem, ki ponuja zgolj samoslepilne rešitve, morda uporabne za kratkovidno politično sedanjost, prav malo koristnega pa je v njih za prihodnost.

Nedokončana oz. polovična modernizacija¹⁰ je temeljni strukturni dejavnik, ki motivira to poenostavljeno romantično, dejansko »psevdo religijsko« razumevanje EU in globalnih integracijskih procesov kot pot »dokončanja zgodovine«. V tem »utopijskem« kontekstu je skoraj povsem odsotna temeljna substancialna presoja tega, kaj pravzaprav hočemo doseči, tj. kakšni so naši dolgoročni razvojni cilji, in še posebej, ali sploh so in kako so uresničljivi v zelo nejasnem in spreminjajočem se evropskem okviru. Kot je bilo opazno že na začetku pridruževalnih procesov (Kos, 1994), se je takoj potem, ko je bil formalno dosežen osnovni cilj, tj. vključitev v EU, z vso težo odprlo vprašanje, »kaj sedaj«, kako dati vsebino, »substanco« temu formalno doseženemu cilju. Zelo hitro se je pokazalo, da so evropske sanje v veliki meri prav tista vrsta romantične utopije, ki izpostavlja samo eno plat zgodbe in ima dejansko »religiozne funkcije« ter je zato »gojišče iluzij in neogibno tudi razočaranj« (Wallerstein, 1999: 8).

S pogledom nazaj, na obdobje t.i. tranzicije, lahko dokaj prepričljivo pokažemo, da je bilo to obdobje naivno zdravorazumsko motiviranih poenostavitev, ki seveda niso ustrezen odziv na zelo kompleksne in dinamične procese in ki seveda prav zato niso primerno izhodišče za »presojo uresničljivosti zgodovinskih sistemov« (n. d.: 8). Že samo pojem »tranzicija« je bil močno zavajajoč. Govorjenje o tranziciji predpostavlja, da je smer oz. končni cilj jasen in nedvoumen. To ni samo poenostavljena, pač pa v celoti problematična teza, ker predpostavlja preprosto linearno logiko družbenega razvoja. Tega empirično nikakor ni mogoče potrditi. Zaradi kompleksne medsebojne dinamike ciljev in poti do teh ciljev se izkaže, da se doseženi cilj vedno razlikuje od zastavljenega. Tu je izvor mnogih današnjih frustracij. Ključna težava je, da se je malokomu zdelo smiselno opozoriti, da cilj, tj. vključitev v EU in priključitev na druge globalizacijske tokove, ni bil jasno opredeljen in da želene transparentnosti pravzaprav ne more biti, ker sta tako EU kot tudi globalna družba premikajoči in spreminjajoči se tarči. Velika večina, tudi formalno najodgovornejši za upravljanje države in družbe, se je kljub ideološkim razlikam med njimi obnašala kot zvesti »fukuyamovci«.

Proces »tranzicije« je globalen in navkljub mnogim ekspertizam dejansko ne vemo, kakšen bo rezultat. Tudi lokalna varianta prehoda iz socializma v kapitalizem in vključevanje v globalne tokove je zato precej nejasen proces, vsekakor precej manj transparenten, kot je to večina pripravljena

¹⁰ O urbani varianti teh strukturnih primanjkljajev več v Gantar in Kos (1993), Kos (2007), Uršič in Hočevar (2007).

in sposobna priznati.¹¹ Vse tranzicijske družbe so bile in so še danes zelo ranljive tvorbe z veliko zgodovinske prtljage, ki se je ni mogoče kar otresti. Zato so razmere v »posttranzicijskih« družbah zelo kontradiktorne in zato je njihovo lovljenje vlaka, tj. prilagajanje regionalnim in globalnim integracijskim modalitetam, precej težavno. Tehnično rečeno, je tako zato, ker so njihove regulacijske kapacitete močno (pre)obremenjene, dejansko pa je to v veliki meri posledica deziluzije in pomanjkanja lastne, kredibilne vizije. Ko je padla naivna predpostavka, da je mogoče družbe spreminjati z enostavnim »copy paste« postopkom, je postalo jasno tudi, da »postmoderno globalizacijsko« preurejanje razmerij med intermediarnimi nivoji (Teune in Mlinar, 2000) zahteva mnoge kreativne inovacije in da so že izdelani mehanizmi morda zgolj kratkoročno uporabni. Zato bi res potrebovali kreativnost pri produkciji novih vizij, ki bi bile dovolj kredibilne in legitimne, da bi bile obenem tudi motivacijske in uresničljive. Za to pa je potreben čas in res tudi novo znanje. S tega vidika je naša »gradualistična« tranzicija potekala še prehitro, predvsem pa absolutno premalo domišljeno.¹²

Tranzicijska kompleksnost, netransparentnost in nekonsistentnost so imele oz. imajo v Sloveniji tudi še lokalno specifične vzroke. Prestrukturiranje sistema je bilo zelo intenzivno, ker je bilo treba v kratkem času uvesti večstrankarski parlamentarni sistem, vzpostaviti tržno ekonomijo in zgraditi še vse institucije nove nacionalne države (Adam, 1993: 208). Vse to se je dogajalo v času, ko se je EU s širitvijo intenzivno spreminjala in ko je bilo ustanavljanje države zgodovinsko kontroverzen proces (Mlinar, 1993), ker je potekal v času nadnacionalnih integraciji, ki jih lahko opišemo tudi kot čas prenašanja pristojnosti z nacionalne na nadnacionalno raven. Vsi ti kompleksni procesi so bili zavedno ali nezavedno podprti s fukuyamovsko »ideologijo« dokončanja zgodovine. V tej luči je jasno, kako težko je bilo oz. bi bilo izvajati nadzorovano, racionalno koordinirano tranzicijo.

Sedaj je že jasno, da je bila osamosvojitve Slovenije pravzaprav hazarderska poteza, skoraj skok v neznano. Spremenili smo politični, ekonomski in državni sistem, ne da bi prav dobro vedeli, kaj bo nastalo.¹³ Improvizacija je bila presenetljivo dolgo prikrita z evforijo, nastalo zaradi domnevne uresničitve »tisočletnih sanj«. Prepričevali so nas celo, da je *ad hoc* rinjenje naprej

¹¹ V Sloveniji je bila razprava o lokalno-globalnih razmerijih zlasti po zaslugi Z. Mlinarja (1989) sicer prisotna že zelo zgodaj. Vendar pa so kljub temu prevladovala poenostavljena, na nacijo centrirane ekskluzivistične interpretacije dogajanja.

¹² »Šok terapije«, ki so jih svetovali tuji »ekonomski eksperti«, so bile s tega vidika povsem zgrešene. Že pred leti se je o tem slikovito izrekel J. Mencinger: »Najprej pride harvardski ekonomist – Jeffrey Sax, potem pa Žirinovski, kar je dokaj logična posledica dejstva, da »ameriški svetovalci ne razlikujejo med Ljubljano in Ulan Batorjem. Za njih je bil osnovni problem: tukaj so komunisti, treba je komuniste dati stran in treba je privatizirati« (Mencinger, spletni vir 6).

¹³ Aluziji na butalskega kovaškega vajenca, ki ni vedel, ali dela vile ali lopato, se je pri razmišljanju o slovenskih »strategijah« težko izogniti.

(*mouldling through*) pravzaprav novi razvojni model, ki pelje v »zgodbo o uspehu«. Ko je počilo, je bil šok močan, pa vendar je trajalo še kar nekaj časa, za nekatere ga še vedno ni dovolj, da bi vsaj približno dojeli izvore in razsežnosti krize, ki močno presegajo začetno krizo finančnega hazarderskega sektorja. V morasti klimi, ki je nastala, je najhujše dejstvo, da kolesa zgodovine vendarle ni mogoče zavrteti nazaj, kar pomeni, da je res treba najti nove izvirne rešitve. Mnoge stare ideje so neuporabne oz. bi jih bilo treba korenito predelati in posodobiti. Ker na idejnem področju ni prave ustvarjalne gneče, je tudi ta posodobitev očitno pretežka naloga.¹⁴ To se jasno vidi že po tem, da je učinek gesel, kot npr. da bomo »najboljši svetilnik Evrope«, prej farsičen in tragikomičen kot pa mobilizacijski.

V tem kontekstu je tudi oznanjanje t.i. »globalne družbe znanja« tako očitna floskula, da je bistrejši politiki sploh ne uporabljajo več. Perspektivno se je svet, zlasti zahodni in znotraj tega še posebej »zamudniški«, res znašel v dramatični situaciji. Zagata je na dlani. Številne sicer kakovostne analize preteklosti in sedanjosti obtičijo na točki, ko bi morale nakazati usmeritev za prihodnost. Vendar zaradi še vedno nepreseženih ideoloških razlik niti pri osnovnih razvojnih idejah ni mogoče priti do soglasja. Negotovost in neuglašenost seveda nista zgolj slovenski problem. Kot je zelo plastično pokazal Mattick (2011), še vedno obstaja veliko nesoglasij o temeljnih vzrokih nestabilnosti sodobnega kapitalizma kot svetovnega družbenega sistema. Ob koncu hladne vojne nastali »triumfalizem« še vedno preprečuje trezno analizo. Temeljna zmotna je preprosto sklepanje po analogijah. Zmaga v hladni vojni naj bi pomenila, da je zahodni model boljši, konkurenčnejši od vzhodnega. To je verjetno res, vendar pa je treba takoj dodati, da je najboljši med slabimi, dolgoročno celo zanič oz. netrajnostnimi družbenimi modeli.

Banalna brezidejnost

Razprava o utopijskem primanjkljaju v konkretnih slovenskih razmerah nas usmeri tudi k nekaterim lokalno specifičnim razlogom omejevanja ustvarjalne, domišljajske (utopijske) konstrukcije prihodnosti. Najbolj očitna je blokada, ki jo povzroča v preteklost obrnjeni pogled. Pri tem nimamo v mislih sporov o »partizanih in domobrancih« in še mnogih drugih nekon-senzualnih interpretacij zgodovine. Tovrstne razprave so normalen del ustvarjanja pluralnega zgodovinskega spomina. S kritiko retropogleda imamo v mislih domnevo, da razpravo o prihodnosti preprečujejo oz. omejujejo romantizirane nostalgije, ki so nasprotno od futurističnih utopij v

¹⁴ Droben, a zgovoren dokaz idejne izpraznjenosti je npr. pokazala posebna izdaja revije Mladina (28. 11. 2013), ki pod naslovom *Alternative prinaša kar nekaj povsem korektnih zapisov uglednih »javnih intelektualcev«*. Na žalost pa nas branje prav nič ne približa alternativnim vizijam družbe. Velika večina idej je iz déjâ vu predala.

preteklost obrnjene sanjarije o izgubljenem raju, idealizirani bukolični tradicionalistični družbi, v kateri so bila domnevno družbena razmerja in tudi razmerja med družbo (kulturo) in naravo zgledno urejena. Ta v preteklost obrnjeni utopizem je eden od derivatov modernizacijskega zaostanka, ki se ga slabo zavedamo, čeprav ga je mogoče zaznati na številnih področjih, npr. kot urbani primanjkljaj, visoko vrednotenje podeželskega bivanja, hribolazenje in razširjenost drugih, še ekstremnejših spopadov z naravnimi vertikalami, nasploh pretežno v naravo usmerjen življenjski stil, pa tudi popularna, t. i. narodnozabavna glasba, ki je v besedilih povsem eksplicitno nostalgичno utopijska.

Ko opazujemo družbene spremembe na Slovenskem v dolgem »Braudelovem« časovnem toku, lahko poleg večnivojskega institucionalnega prestrukturiranja med vzroke težko obvladljive tranzicije prištejemo še »trojno odčaranje¹⁵«. Prvo »odčaranje« je klasično weberjanski, pravzaprav toennievski proces prehoda od tradicionalnih skupnosti (*gemeinschaft*) v moderno družbo tipa »*gesellschaft*«. Drugo »odčaranje« je posledica propadle vere v socialistično utopijo, tretje, najnovejše in zato najbolj aktualno odčaranje pa je izgubljena oz. uplahnela vera v evropske integracijske procese. Evropa v tem kontekstu ne predstavlja zgolj konkretne politične in ekonomske zveze, ampak kar zahodni kapitalistični razvojni model. Finančna in gospodarska kriza je pokazala, da prenos nekaterih pomembnih politično-ekonomskih kompetenc v evropski oz. evrski okvir močno povečuje izpostavljenost majhnega in v določeni meri specifičnega slovenskega ekonomskega in družbenega modela.¹⁶ Velika pričakovanja, ki se niso izpolnila, se zaradi tega obračajo v svoje nasprotje. Pomembno strateško vprašanje je torej, kako je mogoče v takšnem stanju deziluzije iskati alternativne družbene modele.

Poleg tega na produkcijo utopij nedvomno vplivajo tudi izkušnje oz. spomin na časovno bližnjo zgodovino, ko je uradno veljalo, da o ključnih »smereh razvoja« ni kaj razpravljati, ko pa je prihodnost že jasno in celo »znanstveno« načrtana v besedilih tujih in domačih »klasikov«. Alternativne študije o prihodnosti so bile »politično nekorektna« konkurenca idejno in ideološko privilegiranim projekcijam. Simptomatična je izkušnja konstruiranja scenarijev slovenskega oz. jugoslovanskega razvoja, ki jo je doživela ekipa Sociološkega inštituta (Saksida, 1980, 1987). V okviru projekta Slovenija 2000 so skonstruirali štiri scenarije razvoja tedanje še celovite, a že sumljivo razpokane Jugoslavije. Scenariji so predvideli »optimistično svetlo« prihodnost, pa tudi pesimistično zaostrovanje krize in celo dezintegracijo države.¹⁷ V začetku osemdesetih še ni bilo mogoče odkrito in resno javno

¹⁵ Več v Kos (1994).

¹⁶ O specifikah tega modela je bil govor na začetku tranzicije, potem pa je ta razprava povsem opešala. Gl. posebno izdajo revije Družboslovne razprave 10 (15–16).

¹⁷ Več v Kos (2002).

razpravljati o tako dramatičnih negativnih smereh razvoja socialistične družbe, zato je ta negativni scenarij sprožil zgolj zgražanje varuhov »svetle prihodnosti«. Nadaljnja razprava je bila onemogočena, rezultati marginalizirani. Več kot ironično je, da se je prav ta »črna« varianta čez manj kot deset let v celoti uresničila. Ta izkušnja nazorno kaže, kako so že samo razprave o prihodnosti občutljive, še zlasti v teleoloških sistemih, katerih temeljni konstitutivni element je prav obljuba svetle prihodnosti.

Tudi po velikem zgodovinskem prelomu, ki ga zaznamuje padec berlinskega zidu ob pričetku zadnjega desetletja prejšnjega stoletja, ni bilo zelo drugače. Eno vrsto utopične mitologije je zamenjala druga. Tako smo ob nastopu terminalne faze jugoslovanske krize že imeli pripravljeno novo varianto »boljšega življenja«. Svetla prihodnost je bila Evropa, in to ne čez čas, ampak takoj, to je zdaj! Proevropsko evforijo prepričljivo ilustrira rezultat referendumskega glasovanja o vstopu v EU, na katerem je za vstop glasovalo 89,64 % glasovalcev. Redke kritike tega novega enoumja so bile marginalizirane, dejansko neslišane. Evropa kot neproblematična prihodnost je bila tako dominantna ideološka interpretacija, da so se nasprotna mnenja zdela absurdna in nevredna kakršnekoli pozornosti.

Razpravljanje in iskanje alternativ ima v majhnih družbah očitno še nekatere druge posebnosti. Zaradi majhnosti dejansko ni druge možnosti kot prilagoditev in priključitev trendom, ki jih določajo večji, močnejši, vplivnejši.¹⁸ Obenem pa majhnost s tem, ko povzroča klavstrofobični občutek nemoči, dodatno pogloblja nelagodje in frustracije, zaradi česar je dojemanje krize še bolj dramatično. Vedenje, da ne gre več tako kot do sedaj, in sočasna nemoč uvedbe potrebnih sprememb zaostrujeta tesnobo, sprožata neracionalne eskapizme in zatekanje v iracionalne, zgolj navidezne rešitvene strategije.

»Kaj delati« je torej zelo preprosto, vendar očitno tudi zelo težko vprašanje. Ideje v obtoku so šablonske, uboge, nihče pravzaprav ne zmore povedati ničesar resnično novega. Če pa kdo že ponudi izvirno idejo, ostaja skoraj v celoti neodgovorjeno, kako to »vedenje« udejanjiti. To seveda pomeni, da tudi ta izvirna zamisel ni pravo vedenje, kajti neuresničljivih fantazijskih zgodb človeštvu nikoli ni primanjkovalo. Pomanjkanje uresničljivih idej pa je seveda družbeno determinirano. »Omejitve domišljije so vedno omejitve ideološkega polja« (Žižek v Mcmillan, 2014: 14). Zelo težko je govoriti o izhodu iz zagate, če si ne znamo niti predstavljati, kako naj bi se ta prehod dejansko zgodil. Stari razsvetljski model »problem – ekspertiza – rešitev« ne deluje več. Dejansko se je odpovedal presojam možnih zgodovinskih sistemov. Kot že navedeno, celo družbene institucije, ki naj bi se profesionalno in celostno posvečale odkrivanju novega, doživljajo ustvarjalni brodolom.

¹⁸ O tem je Z. Mlinar pisal že pred več kot štiridesetimi leti (Mlinar, 1970).

Kriza je akutna in kronična obenem. Po starem ne gre več naprej, novega, pravočasnega in dovolj prepričljivega, da bi bilo tudi legitimno, tj. demokratično uresničljivo, pa ni na obzorju. Optimistično bodrenje, da so lahko krizne razmere tudi priložnost za nov začetek, je zaenkrat zgolj retorična »floskula«, v najboljšem primeru pobožna želja (*wishfull thinking*).

Zaradi tega pravzaprav ne preseneča, da postane v razmerah, ko ni več pravih, izvirnih in prepričljivih idej, eden ključnih ciljev države črpanje evropskih fondov, tehnične težave tega črpanja pa velika politična tema. Jadikovanje, kako ne znamo »počrpati« razpoložljivih sredstev, ki so Sloveniji potencialno na voljo v okviru evropskih strukturnih, kohezijskih in drugih skladov, je očitno zelo zanimiva medijska tema. Po poročanju časopisa Finance (23. 11. 2013) je npr. v programskem obdobju 2007–2013 Slovenija od skupaj 4,8 milijarde evrov ob koncu septembra 2013 počrpala le 2,7 milijarde, to je 57 odstotkov. Tako mediji utrjujejo podobo o naših birokratih, ki ne premorejo dovolj kreativnosti niti za to, da bi prekanalizirali razpoložljiva sredstva iz evropskega proračuna. Najhujše je seveda, ko zaradi njihove domnevne nespretnosti zapadejo že odobrena sredstva ali ko je treba že odobrena sredstva celo vračati.¹⁹ Zaradi tega je banalno tehnično vprašanje, tj. izboljšanje »črpanja«, postalo del standardnega političnega repertoarja na Slovenskem. Tudi vlada ugotavlja, da moramo rešiti strukturni primanjkljaj – pomanjkanje kreativnih črpalkarjev. V ta namen je bila ustanovljena posebna vladna služba za črpanje evropskih sredstev.²⁰ Če ne bomo uspešni niti pri tem črpalkarskem poslu, nam grozi, da bomo postali neto plačniki v evropski proračun, kar je za ljudstvo, ki se je osamosvojilo tudi zato, da bi ubežalo »balkanskim črpalkarjem«, precejšnja mora. Stranke zato obljublajo izboljšave, ki bodo omogočile, da bomo v Bruslju lahko počrpali, »kar nam pripada«. Tudi agilnejše izobraževalne in svetovalne ustanove so se že prilagodile povpraševanju in ponujajo izobraževanje, delavnice, tj. hitre tečaje »črpalkanja«. Celo na raziskovalnem področju, kjer naj bi načeloma delovali najbolj ustvarjalni in najposobnejši kadri, je pridobitev evropskih sredstev močno odvisna od »črpalkarske« kreativnosti. Za pridobitev evropskih sredstev je velikokrat previsoka ovira že formalno-tehnično zahteven razpis za sredstva. Ker pa gre za prav posebno, specializirano obliko »kreativnosti«, se je izoblikovala tudi že svetovalna oz. podporni mreža institucij, ki tržijo to vrsto kreativnih kompetenc (spletni vir 4). Sočasno z razpisom za nov raziskovalni horizont 2014–2020 tako na spletu najdemo tudi pomoč, kako pripraviti »kompetitiven« predlog.²¹ Skratka, s tem nekoliko karikirano-ciničnim opisom birokratske »(ne)kreativnosti«, ki

¹⁹ Slovenija mora vrniti osem milijonov evropskih sredstev (gl. spletni vir 8).

²⁰ Glej spletne vire 9, 10, 11.

²¹ Glej spletni vir 4.

jo generira velik in kompleksen EU-sistem, želimo opozoriti na velik razkorak med realnimi zahtevami po novem »sistemu proizvodnje in razdeljevanja dobrin« (Mattick, 2013: 130) in dejanskim, precej banalnim, formalno-birokratskim okvirom generiranja novih idej.

Zagovor utopičnega razmišljanja

Veliko težje je prispevati kaj resnično novega in uporabnega in prav zato je sedaj morda čas za obuditev Wallersteinovih utopistik kot vaj v presoji zgodovinskih možnosti alternativnih svetov. Tudi brez tako dramatične krize, kot je ta, v kateri se je znašel zahodni kapitalistični model, »postane življenje brez utopij na dolgi rok neznosno« (Cioran, 1995: 16). V kriznih razmerah pa je ta potreba še toliko bolj aktualna. Prvi korak v tej smeri je prebujenje oz. spodbuditev ustvarjalne emancipatorne domišljije (Žižek v Boucher in Sharpe, 2010: 1), ki bi izhajalo iz kritike fatalistično-cinične teze, da živimo v najboljšem od možnih svetov. Teoretično preizkušanje drugačnih možnosti, ki bi temeljilo na dosedanjih empiričnih izkušnjah z neposredno praktično implementacijo utopičnih idej, je prva prioriteta družbenih ved oz. vseh analitičnih kapacitet sodobnosti.

Smiselno je pogledati tudi nazaj, v bližnjo in daljno preteklost idej o (boljši) prihodnosti. Takšno početje je sicer pogosto podvrženo posmehu, skladno s Hegel-Marxovo tezo, da se zgodovinski procesi zgodijo najprej kot tragedija, nato pa kot farsa. Analogno naj bi bilo tudi nadaljevanje utopičnega razmišljanja anahronistično oz. farsično. Take pomisleke zlahka zavrnemo, ker očitno niso skladni z dejstvi. Pravzaprav se velik del družboslovja stalno ukvarja s prihodnostjo družbe in človeštva kot celote. To pogosto res vzbuja nerazumevanje, smeh in posmeh, vendar pa je kljub temu takšna »futurologija« dejavnost z dolgo in utemeljeno tradicijo. Platon je že pred dvema tisočletjema razmišljal o idealni ureditvi, Thomas More pa je pred skoraj petimi stoletji uvedel žanr, ki je dobil tudi ime po njegovi idealistični zamisli otoške države – Utopiji, ki je opredeljena kot neobstoječ »nekraj« in obenem kot dober kraj. V stoletjih je nastala množica optimistično dobronamernih, bolj ali manj stvarno utemeljenih utopijskih spisov, ki so poskušali celostno orisati idealno družbo prihodnosti. Kljub očitni neuresničljivosti so bile te domišljijske fikcije občasno precej popularne, celo tako močno, da so nedvomno vplivale na realno dogajanje. Tudi novejša »znanstvene« študije prihodnosti (*future studies*), ki se večinoma opirajo na fascinanten razvoj tehnologij, imajo že nekaj zgodovine, tako pozitivne kot tudi negativne.

Utopijski spisi so za mnoge problematični, ker so preveč poljubno domišljijski, da bi obveljali kot resna presoja možne prihodnosti. Zaradi novejših zgodovinskih izkušenj je bilo in je še utopično razmišljanje samodejno

podvrženo uničujoči kritiki. V tem plazu je mogoče prepoznati mnoge, tudi upravičene kritike. Velikokrat gre res tudi v tem primeru za »reciklažo« že znanega in preizkušenega ter tudi iztrošenega. Tudi pri tistih, ki so jim naklonjeni, veljajo za sicer dobronamerne, vendar naivne in zato neuresničljive konstrukcije. Ali kot je do skrajnosti zaostрил Jameson, laže si je predstavljati konec sveta kot pa konec obstoječega načina produkcije (Jameson (2003) v McMillan, 2014). Vendar je vloga utopij dejansko v tem, da nam demonstrirajo nezmožnost realnih konstrukcij drugačne prihodnosti. To je tudi osnova za »kritiko kritike« klasičnih utopij.

Ključni razlog za previdnost pri ustvarjanju novih utopičnih konstrukcij je nedvomno kolaps največje »konkretne« zgodovinske utopije (Bloch). Živela je sicer kar celo »malo stoletje« (Hobsbawm), od 1917 do 1989, njen konec pa je tudi »abstraktne« (Bloch) utopične konstrukcije odrinil v prostor nekoristne, celo nevarne fikcije. Ob kolapsu t. i. »državnega socializma« se je pokazalo, da je ta konkretna utopija nevzdržna, tj. netrajnostna tvorba, ki je živela več kot sedemdeset let skorajda po pomoti, zaradi spleta zgodovinskih okoliščin. Njeno vzdrževanje je povzročalo strahotno trpljenje tudi med tistimi, ki so sanjali, da gre res za konkretno realizacijo predstav o boljšem življenju. Eden učinkov tega kolapsa pa je tudi razširjeno prepričanje, da so utopije zelo, celo smrtno nevarne. Glede tega soglašajo tako različni avtorji, kot so Karl Popper, Emanuel Wallerstein, Frederic Jameson, A. Badiou, Slavoj Žižek ipd.

Zaradi konkretnosti in potencialov novih tehnologij se nekoliko bolje godi predvsem na razvoj tehnologije oprtim futurološkim študijam. Študije prihodnosti kot posebna »znanstvena« disciplina²² niso doživele tako očitne diskreditacije, so pa izgubile ugled in legitimnost zaradi preveč očitne enostranske navezanosti na dobrodejnosti tehnološkega razvoja in očitnega podcenjevanja nerešenih družbenih problemov. To najbolj zgoščeno kaže arogantna teza o »koncu zgodovine«. Zlasti nove komunikacijske tehnologije so dale močan zagon predstavam o svetu, kjer bodo vsi povezani z vsemi in vsem, kjer se bo mogoče pogovarjati s celim svetom, kjer bo težava preobilje informacij in ne njihovo pomanjkanje, kjer bo s preprostimi gibi kazalca in sredinca mogoče preskakovati tisoče kilometrov in v domači sobi opazovati dogajanje v svetovni vasi. Tudi najnovejše tehnološke vizije, ki v hibridnih instalacijah obetajo osupljivo prihodnost, so za mnoge zelo prepričljive. Vendar nam ta utopizem zelo prepričljivo riše tudi precej bolj dramatično sliko prihodnosti, kjer je okoljska degradacija tesno povezana s tehnološkimi inovacijami, prosperitetnimi trgi, etično sporno politiko (Sachs, 2008) in kjer tehnologija kolonizira tudi najbolj intimne sfere življenja.

Čeprav so bila opozorila o »velikem bratu« prisotna že od začetkov

²² Primerneje bi bilo govoriti o naboru strokovnih disciplin.

razvoja teh tehnologij, ki posredujejo in procesirajo nepredstavljivo količino informacij, pa se zdi, da je šele trojica »žvižgačev« Manning – Assange – Snowden globalno javnost zares povsem konkretno opozorila ne samo na možne, ampak že izvedene zlorabe povsod prisotnih informacijskih tehnologij. Te zlorabe že vplivajo na doslej precej optimistično dojemanje tehnoutopij. Poleg tega problema, ki močno vpliva na občutek (ne)prijaznosti ter neposredno ogroža osebne in kolektivne svoboščine, je pomembno, vendar precej manj pozornosti deležno vprašanje, kako ta siloviti tok informacij dejansko prispeva k boljši informiranosti. Preprosto, ali je informacijska družba res informirana družba oz. koliko neizmerno povečan dostop do informacij res prispeva k nastajanju družbe znanja? In če se vrnemo k osnovnemu vprašanju tega besedila: koliko in kako informacijske tehnologije prispevajo k nastajanju vsestransko utemeljenih presoj možnih alternativnih svetov?

Na prvi pogled je odgovor nedvoumen. Internet nas zasipava z informacijami, telekomunikacijska industrija praktično omogoča dostop do neskončnih informacijskih tokov ne glede na prostor in čas. Pa vendar se zdi smiselno razmisliti tudi o tem, da navkljub množici informacij oz. morda prav zaradi tega neobvladljivega informacijskega plazu živimo pravzaprav v pomanjkanju »pravih informacij«. Informacijsko obilje postaja informacijska preobremenitev, védenje, informiranost je zelo močno odvisna od brskalnikov, ki obilje informacij selekcionirajo in hierarhizirajo. Še nikoli v zgodovini niso bile informacije tako hitro dostopne in še nikoli nismo razpolagali s tako množico raznovrstnih presoj, obenem pa se zdi tudi, da še nikoli ni bila prihodnost tako nejasna. V obtoku je nepregledno število informacij, vendar je prav zaradi tega obilja pogled vse bolj zbežan in ne uvidi pravega smisla.

Tudi pri interpretaciji tega problema so seveda razlike velike. Informacijsko (pre)obilje za neoliberalce ni problematično, ker se tudi v tem primeru zanašajo na učinkovito vlogo tržne selekcije. Zanje velja, da je informacijsko obilje pravzaprav eden od prepričljivih znakov, da smo že dosegli končni cilj. Kritični družboslovci in humanisti so seveda tradicionalno bolj skeptični. Množica informacij, napovedi, celo izračunov in računalniško podprtih modelov o družbi prihodnosti, ki jih selekcionira trg, je zanje močno problematična sedanjost in še bolj prihodnost. Misel, da bi trg določal smisel, »prave« ideje, po katerih bi spreminjali svet na bolje, obuja strah, da se uresničujejo najbolj negativne utopije.

Tudi pri interpretacijah »tehnoprihodnosti« se je smiselno odzvati refleksivno in upoštevati bogato tradicijo kritik tehnološkega determinizma.²³

²³ *Simptomatična je kritika Castellsovega navdušenja nad informacijsko tehnologijo: rezultat je popreproščen pogled na vlogo tehnologije v družbi (Wajcman, 2002: 348).*

Moderne, vse bolj integrirane tehnologije nedvomno že spreminjajo svet in imajo za kar pomemben del javnosti tudi precejšen mobilizacijski potencial.²⁴ Nove tehnologije, zlasti nanotehnologija, biotehnologija in informacijske tehnologije, imajo oz. bodo imele šokanten vpliv na prihodnjo družbo oz. celotno človeštvo (Fuller, 2011). Obenem pa je zelo obetaven tudi njihov tržni potencial, ker se tehnološka futurologija očitno dobro prilega marketinškim strategijam, preprosto povedano, se zelo dobro prodaja. Zaradi tega je zelo treba upoštevati možnost, da bo produkcija namišljenih, pa tudi uresničljivih tehnoutopij dobila turbo pospeške, in prav zato je treba resno računati tudi na povečevanje nenadejanih negativnih okoljskih in družbenih kombinacij.

Tudi tu občutimo pomanjkanje novih idej, novih konceptov. Ena redkih izjem je Latourjev (1987) koncept »sociotehničnih« kombinacij, ki »uravnoteženo« dinamično obravnava tehnično, kot tudi družbeno dimenzijo nastajanja in uporabe novih tehnologij. Pravzaprav gre za zelo preprosto zamisel, kako integrirati ti dve dimenziji in kako na tej podlagi dobiti konceptualno orodje za interpretacijo že zelo tehnologizirane sedanosti, tj. trenda, ki se bo z integriranjem infotehnologije, nanotehnologije in genetske tehnologije v prihodnosti predvidoma še močno okrepil. Kljub temu Latourjevemu integralnemu konceptu pa še vedno ostaja naloga, kako v obstoječih razmerah predstaviti prepričljivo socialnoutopično konstrukcijo, tj. predstavo o alternativni družbi, ki bi preseгла tehnološki determinizem in bi bila obenem dovolj motivacijska.

Sklep: utopije kot horizont razmišljanja

Mnogi teoretski problemi v zvezi z uresničljivostjo utopij izginejo, če jih ne razumemo kot konkretne slike prihodnosti, pač pa kot nekakšen horizont izobraženega razmišljanja (*»docta spes«*, Bloch, 1986). Ta zamisel ponuja izhod iz statične in zato velikokrat nerodne predstave o utopijah kot nekih konkretnih družbenih stanjih, ki jih je sicer težko doseči, vendar ta možnost ni izključena. Če pa je utopija mišljena kot horizont, ki ga skušamo doseči, je vsem tudi jasno, da to ni mogoče. Če torej postane utopija zgolj možnost ali potencialnost, s tem ohrani svojo privlačnost in obenem postane tudi konsistenten koncept. To pomeni, da utopije ne interpretiramo kot nekakšen recept za doseganje »končnega idealnega stanja«, ampak zgolj kot spodbujevalko razmišljanja o vsem, kar nas v konkretni sedanosti moti oz. kar bi si v prihodnosti želeli preseči.

Moltman (1976) po tej metodi sledi Blochu in ugotavlja, da vsaka kriza odpira vprašanja prihodnosti. Kritika sedanosti je vedno vezana na

²⁴ Simptomatične so vrste pred trgovinami, ko se začne prodaja kakšne nove infotehnologije.

utopijski pogled, ki preverja možnosti in tendence, preverja stvari, ki prihajajo, in jih vgrajuje v sedanje odločitve. To pa je daleč od neposredne konstrukcije »konkretne« utopije. Teolog Moltmann torej priznava marksistu Blochu, da upravičeno poudarja pomen utopijskega avtopoetičnega procesa, ki ga motivira materialna lakota, pa tudi s sanje o tem, kako premagati to lakoto. Zlasti v kriznih časih postane zelo očitno, da prihodnost ne more več avtomatično izhajati iz preteklosti, da ne more biti več zgolj ponavljanje in nadaljevanje preteklosti, temveč je (nujno) treba poiskati nekaj novega. Na tej osnovi je torej povsem smiselno pričakovanje, da se bo v času krize okrepila produkcija utopij. Tudi Bloch je npr. pisal svoje »principe upanja« v kataklizmičnem času od leta 1938 do 1947. In tudi zaradi katastrofe druge svetovne vojne precej bolj pesimistični Adorno je kljub vsemu ohranil vero v utopijo kot središčno človekovo potrebo, ki je tudi v najbolj brutalnih okoliščinah dejansko izraz želje po boljšem življenju: »Moja teza bi bila, da vsak človek globoko v sebi, naj si to prizna ali ne, ve, da bi bilo lahko drugače. Ne samo da bi lahko živeli brez lakote in mogoče brez frustracij, ampak tudi kot svobodna ljudska bitja« (Adorno, 1988: 15). Gre za eksistencialni motiv, ki ga je Bloch opredelil kot upanje po nedosegljivem, nečem, kar nam manjka v realnem življenju. V tem smislu so utopistična razmišljanja stalnica v vsakodnevni in tudi najbolj grozljivih življenjskih situacijah. Utopijske konstrukcije dejansko motivira prav nezmožnost realizacije predstav o alternativah konkretnim družbenim modalitetam. Skratka, funkcionalnost utopij je v tem, da transparentno pokažejo razliko med občutenjem sedanjosti in normativnim idealom (Levitas, 1991: 290).

Če se poskušamo uskladiti s temi tezami, uvidimo, da ključni problem torej dejansko niso razsežnosti finančne in gospodarske krize, pač pa predvsem primanjkljaj prepričljivih idej o tem, kako ustvariti nekaj novega, drugačnega. Da si niti v domišljiji ne znamo predstavljati, kaj naj bi zamenjalo sedanje turobne razmere, kako naj bi torej prenovili ali celo odpravili iztrošene institucije, ki so vir nestabilnosti in krize. Zaradi tega seveda niti ne preseneča, da krizo poizkušajo reševati tisti, ki so jo zakuhal. Slepota v samodejno tržno regulacijo, ki vključuje tudi absurdno vero v »trajnostno« delovanje finančnih (Ponzijevih) piramid, še vedno ni dojeta kot eden temeljnih vzrokov krize. Blokirana in marginalizirana kreativnost je povzročila zastoj celo v procesu nastajanja fiktivnih alternativ. V tem kontekstu bo pravzaprav nastanek novih socialnih utopij prvi znak izhoda iz krize.

* * *

Ta zapis seveda ni in ne more biti celovita razprava o pomenu utopičnega (utopističnega) razmišljanja o izhodu iz krize. Je le nekakšen osnutek predgovora k uvodu v razpravo o domišljijah svetovih, ki jih ni oz. so zelo marginalni in bi jih bilo smiselno okrepiti, ker bi na ta način morda lažje

našli alternativo obstoječim iztrošenim družbenim modelom. Nakazali smo, da potrošniške utopije, zlasti značilne za srednji sloj, povzročajo ustvarjalne blokade in tudi zavirajo produkcijo socialnih utopij. Pomembno vlogo pri tem ima tehnologija, ker mnogi sodijo, da lahko omogoči uresničevanje utopijskih konstrukcij v bližnji prihodnosti. Spraševali smo se, ali lahko ob integraciji neoliberalnih utopij svobodnega trga in tehnoutopij predvidimo tudi renesanso klasičnih socialnih utopij. Odgovor na to vprašanje je v največji meri odvisen od tega, kako močna in dramatična bo deziluzija, ki jo zaradi finančne krize doživlja srednji sloj. Drugače rečeno, odgovor je odvisen od tega, koliko časa bo srednji sloj še pod dominantnim vplivom potrošniške utopije.

LITERATURA

- Adam, Frane (1993): Strukturiranje političnega prostora po drugih volitvah in vprašanje politične stabilnosti. V Frane Adam (ur.), *Volitve in politika po slovensko*, 202–222. Ljubljana: ZPS.
- Adorno, Theodor (1988): *Something's Missing: A Discussion between Ernst Bloch and Theodor Adorno on the Contradictions of Utopian Longing*. V Ernst Bloch (ur.), *The Utopian Function of Art and Literature*, 2–17. Cambridge MA: The MIT Press.
- Avtorska skupina (2013): *Kaj po univerzi?* Ljubljana: Založba *cf.
- Badiou, Alain (2010): *The Communist Hypothesis*. London: Verso.
- Boucher, Geoff in Matthew Sharpe (2010): "Žižek's Communism" and In Defence of Lost Causes. *International Journal of Žižek's studies*, 4 (2): 1–7.
- Campbell, Colin (2009): *Easternization of the west*. Boulder: Paradigm Publisher.
- Collado, Emanuel (2010): *The Shrinking Middle Class: Why America Is Becoming a Two-Class Society*. Bloomington: iUniverse.
- Cioran, Emil (1996): *Zgodovina in utopija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Damjan, Jože P. (2014a in b): Kaj se dogaja z ekonomijo. *Sobotna priloga Dela*, 19. 4. in 16. 8. 2014.
- Drenovec, Franček (2013): *Kolaps elite*. Ljubljana: Založba *cf.
- Freitag, Michel (2010): *Brodolom univerze in drugi eseji iz politične epistemologije*. Ljubljana: Sophia.
- Fuller, Steve (2011): *Humanity 2.0: What it Means to be Human Past, Present and Future*. Hampshire: Palgrave.
- Fuller, Steve in James Collier (2004): *Philosophy, Rhetoric, and the End of Knowledge: A New Beginning for Science and Technology Studies*. London: LEA.
- Gantar, Pavel in Drago Kos (1993): Če bo vodnjak, bo tudi bomba: o segmenih ruralne idelologije v Ljubljani. V *Vesela znanost III/IV*, 97–122. Ljubljana: KUD FP.
- Habermas, Joergen (1975): *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
- Hobsbawm, Eric (2000): *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: ZPS.

- Jameson, Fredrik (2001): *Postmodernizem*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Kos, Drago (1994): *The Informal Post Socialism*. *Družboslovne razprave* 10 (15/16): 100–109.
- Kos, Drago (2007): *Neurbana nacija*. V Ilka Čerpes in Miha Dešman (ur.), *O urbanizmu: kaj se dogaja s sodobnim mestom*, 137–164. Ljubljana: Krtina.
- Kos, Drago (2011): *Narava, modernost, urbanost*. *Teorija in praksa* 48 (jubilejna številka): 1156–1165.
- Kos, Drago (2012): *»Avtohtona« evropska džamija*. *Dve domovini* 36 (12): 89–100.
- Kos, Drago (2013): *Analiza umeščanja ljubljanske džamije*. *Teorija in praksa* 50 (3/4): 603–621.
- Kurtzweil, Ray (2005): *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Viking.
- Latour, Bruno (1987): *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1993): *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Levitas, Ruth (1991): *The Concept of Utopia*. New York: Syracuse University Press.
- Lipovec Čebren, Uršula (ur.) in Jelka Zorn (ur.) (2011): *Zgodbe izbrisanih prebivalcev*. Ljubljana: Sanje.
- Martin, Hans-Peter in Harald Schumann (1997): *Pasti globalizacije – napad na demokracijo in blaginjo*. Ljubljana: CO LIBRI.
- Mlinar, Zdravko (1970): *Duhovna ustvarjalnost v spopadu z okviri majhnega naroda*. *Problemi* 8 (91–92): 99–111.
- Mlinar, Zdravko (1989): *Informacijska tehnologija in prostorsko-družbeni razvoj*. *Teorija in praksa* 26 (5): 525–540.
- Mlinar, Zdravko (2000): *Macrosocial context of local development*. V Zdravko Mlinar. (ur.), *Local development and socio-spatial organization*, 1–6. Budapest: Open Society Institute.
- Mlinar, Zdravko (ur.) (2000): *Local development and socio-spatial organization*. Budapest: Open Society Institute.
- Mlinar, Zdravko in Janez Štebe (2004): *Mobility and Identification in the Context of Globalisation: Theoretical Interpretation and Slovenian References*. Prispevek na mednarodni konferenci ISA – TG06: *The Sociology of Local-Global Relations*.
- Močnik, Rastko (2010): *Spremna beseda*. V Michel Freitag, *Brodolom univerze in drugi eseji iz politične epistemologije*, 291–327. Ljubljana: Sophia.
- Moltmann, Juergen (1967): *Theology of Hope: On the Ground and the Implications of a Christian Eschatology*. London: SCM Press.
- Novak, Mojca (1991): *Zamudniški vzorci industrializacije: Slovenija na obrobju Evrope*. Ljubljana: ZPS.
- Offe, Claus (1987): *The Utopia of Zero-Option: Modernity and Modernization as Normative Political Criteria*. *Praxis International* 7 (1): 1–24.
- Offe, Claus (1990): *Modernost, utopija in racionalizacija*. *Časopis za kritiko znanosti* 127: 16–38.
- Orwell, George (2013): *Pot v Wigan*. Ljubljana: Beletrina.

- Park, Young (2013): Slavoj Žižek: Demanding the Impossible. Cambridge: Polity.
- Popper, Karl (2011): The open society and its enemies. London: Routledge.
- Sachs, Jeffrey (2008): Common Wealth: Economics for a Crowded Planet. New York: Penguin Press.
- Saksida, Stane (1980): Sociološki aspekti družbenega planiranja. Ljubljana: Inštitut za sociologijo Univerze Edvarda Kardelja.
- Saksida, Stane (1987): Sociološki aspekti planiranja. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Shiller, Robert (2008): The Subprime Solution: How Today's Global Financial Crisis Happened, and What to Do about It. New York: Princeton University Press.
- Starovič, Vojko (2013): Brez človeka – enoumje neoliberalizma. Ljubljana: Sanje.
- Štiblar, Franjo (2008): Svetovna kriza in Slovenci – kako jo preživeti. Ljubljana: Založba ZRC.
- Teune, Henry in Zdravko Mlinar (2000): The Developmental Logic of Globalization. V Jose V. Cipurut (ur.), The Art of the Feud: Reconceptualizing International Relations, 105–122. New York: Praeger.
- Uršič, Matjaž in Marjan Hočevar (2007): Protiurbanost kot način življenja. Ljubljana: FDV.
- Wallerstein, Immanuel (1999): Utopistike: Dediščina sociologije. Ljubljana: Založba *cf.
- Wajcman, Judy (2002): Addressing Technological Change: The Challenge to Social Theory. *Current Sociology* 50 (3): 347–363.
- Žižek, Slavoj (2010): Najprej kot tragedija, nato kot farsa. Ljubljana: Analecta.
- Žižek, Slavoj (2011): Poskusiti znova – spodleteti bolje. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Žižek, Slavoj (2013): Demanding the Impossible. Cambridge: Polity.

VIRI

- ANSA (2014): Crisis: OECD cuts Slovenia growth forecast to 2.3%. Dostopno preko <http://www.ansamed.info/ansamed/en/news/nations/slovenia/2013/05/29/Crisis-OECD-cuts-Slovenia-growth-forecast-2-3-8786245.html>, 4. 5. 2014.
- Lončarski, Igor in Aleš Berk Skok (2009): Manj države in več trga: Kako iz iz destruktivne pasti rentništva in nazadovanja? Dostopno preko <http://www.dnevnik.si/objektiv/vec-vsebin/1042309497>, 24. 4. 2014.
- Mlinar, Zdravko in Primož Štebe (2004): Mobility and Identification in the Context of Globalisation. Dostopno preko: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2198298, 4. 5. 2014.
- McCarthy, Seán (2014): How to write a Competitive Proposal for Horizon 2020. Dostopno preko <http://www.globalsciencecollaboration.org/public/site/PDFS/proposal%20H2020/McCarthy%20S.,%20How%20to%20Write%20a%20Competitive%20Proposal%20for%20Horizon%202020.pdf>, 23. 9. 2014.
- McMilan, Chris (2014): The Communist Hypothesis; Žižekian Utopia or Utopian Fantasy? Dostopno preko <http://zizekstudies.org/index.php/ijzs/article/view-File/301/399> ISSN 1751-8229, 24. 4. 2014.

- Mencinger, Jože (2011): Ponosen sem, da sem bil zagovornik t.i. rdečih direktorjev. Dostopno preko <http://www.rtvlo.si/slovenija/mencinger-ponosen-sem-da-sem-bil-zagovornik-t-i-rdecih-direktorjev/264629>, 23. 5. 2014.
- Taylor, Astra (2005): Žižek! Dokumentarni film. Dostopno preko <http://www.youtube.com/watch?v=0zjfTQTnte8>, 4. 5. 2014.
- Cirman, Primož (2013) Slovenija mora vrniti nekaj več kot osem milijonov evropskih sredstev. Dostopno preko <http://www.rtvlo.si/evropska-unija/slovenija-mora-vrniti-nekaj-vec-kot-osem-milijonov-evropskih-sredstev/315229>, 4. 5. 2014.
- Kupec, Blažej (2013): Črpanje evropskih sredstev nam ne gre, zato vlada ustanavlja posebno službo. Dostopno preko <http://www.finance.si/8351940/%C4%8Crpanje-evropskih-sredstev-nam-ne-gre-zato-vlada-ustanavlja-posebno-slu%C5%BEbo>, 4. 5. 2014.
- Vizjak, Andrej (2013): Ležernost vlade ogroža črpanje EU sredstev. Dostopno preko <http://www.sds.si/news/12857>, 4. 5. 2014.
- ZSSS (2013): Slovenija mora počrpati več evropskih sredstev. Dostopno preko <http://www.24ur.com/zsss-slovenija-mora-pocrpati-vec-evropskih-sredstev.html>, 4. 5. 2014.